

HAMLET ÉS RASZKOLNYIKOV

Poétikai párhuzamok és szöveginterpretáció

(jelige: HDN619)

Tartalomjegyzék

Bevezetés	3
1. Hamlettől Raszkolnyikovig	4
2. Poétikai párhuzamok <i>Hamlet</i> és a <i>Bűn és bűnhődés</i> című művekben	8
2.1. A két címszereplő alakpárhuzamai	8
A hős eszméje, motivációja	10
A színjáték	13
Regény és dráma	14
Kétségbeesés és önértelmezés	15
Kiválasztottság és elmagányosodás – a monológ mint személyes vallomás	17
2.2. A jó barát toposza – Horatio és Razumihin	19
2.3. Az anyák szerepe	20
2.4. Ophelia és Szonya	22
2.5. Sors, szabadság, üdvtörténet	25
3. Befejezés, a dolgozat eredményei	28
Irodalomjegyzék	30

Bevezetés

Miről ismerszik meg a halhatatlan irodalmi hős?

Erre a kérdésre sokan sokféleképpen adhatnánk választ, de többségében azt mondanánk, hogy az az irodalmi alak kerülhet a halhatatlanok sorába, aki képes az egyetemességre, a folytonos megújulásra, vagyis meg tud szólítani tíz, húsz, akár száz vagy sokszáz év után is. Ezen hősök jellegzetessége, hogy személyiségük, lelkiviláguk nem értelmezhető egyetlen nézőpontból; bonyolult jellemek, sokszor kimerhetetlenek, és mindig másként szólnak az adott olvasóhoz. Nevüket gyakran azok is ismerik, akikhez nem áll olyan közel az irodalom, azonban, ha személyiségüket kellene meghatároznunk, biztos lenne, akivel vitába keverednénk. Egy ilyen irodalmi alak boncolgatása izgalmas, ugyanakkor kihívásokkal teli vállalkozás, különösen akkor, ha olyan bonyolult figuráról van szó, mint Dosztojevszkij Raszkolnyikovja vagy Shakespeare Hamletje.

Dolgozatomban kísérletet teszek arra, hogy közelebb hozzam egymáshoz e két, első pillantásra talán nagyon különböző alakot, feltárjam a köztük lévő párhuzamokat, eltéréseket, ezáltal hozzájáruljak e figurák értelmezésének elmélyítéséhez. Ugyanakkor kutatásom nem merül ki a két hős személyiségének, lélekrajzának összevetésében, hanem továbbmenve a szövegek szintjén is megvizsgálom azokat a motívumokat, melyek valamilyen formában mindkét műben fellelhetők. Végezetül pedig igyekszem választ találni arra a kérdésre, hogy milyen mértékben lehetett hatással Dosztojevszkijre Shakespeare *Hamlet* című műve. Létezik közvetlen kapcsolódás, vagy a számos közös pont létre egészen más a magyarázat?

1. Hamlettől Raszkolnyikovig

Karen Sztjepanjan 2016-ban publikált (magyarul 2022-ben megjelent) *Shakespeare, Bahtyin és Dosztojevszkij: hősök és szerzők a kitágított valóságban* című kötetében írja, hogy Raszkolnyikovnak „Hamlettel való összehasonlítása még nem történt meg.”¹ Kutatásomban elsősorban mégsem ez motivált, és nem is az, hogy a Dosztojevszkij-szakirodalmat olvasva újra és újra Shakespeare-re való hivatkozásokra bukkantam (különösen a *Hamlettel* kapcsolatosakra), hanem az az érzés, ami azóta kerülgetett, hogy először olvastam el a *Bűn és bűnhődést*. Raszkolnyikovról akarva akaratlanul is gyakran Hamletre terelődtek a gondolataim, és nem hagyott nyugodni a kérdés: vajon miért érzek rokonságot két ennyire időben, térben és társadalmi helyzetben távolálló figura között. Úgy gondoltam, Hamlet kérdése, a „lenni vagy nem lenni” mindenképpen párhuzamot mutat Raszkolnyikov bűnelkövetés előtti tünődéseivel (parafrázálva Raszkolnyikov kérdését: „tenni vagy tenni”, azaz elkövetni az ideológiai gyilkosságot vagy sem. Abban, hogy ez az akkor még laikus felvetésem nem volt egészen légből kapott, mára megerősítettek a kutatásaim eredményei, ugyanakkor arra is rávilágítottak, hogy a kérdéseimre adható válaszok sokkal mélyebben gyökereznek, mint kezdetben sejteni véltem.

Bár a Hamlet kezdettől sikeres darabnak számított, a XVIII. század végéig nem akadt olyan kritikus, aki Hamlet személyében bármiféle érdekességet fedezett volna fel. Késlekedésére ugyan nem találtak természetes okot, s inkább azzal magyarázták a dráma e látszólagos „abszurditását”, hogy ha Shakespeare hagyta volna Hamletet természet szerint cselekedni, akkor a darab rögtön véget is ért volna.² Csaknem kétszáz évet kellett várni, hogy Hamlet alakja felkeltse az irodalom képviselőinek érdeklődését, és kritikák, tanulmányok népszerű témájává váljon.

Nem történt ez másként Oroszország esetében sem, ahol a *Hamlet* első fordítása Szumarokovtól már 1748-ben megjelent, mégsem gyakorolt különösebb hatást az irodalomra. Főképpen azért, mert – mint azt V. Zaharov és V. Lukov megjegyzik –, ez a fordítás kevésbé hasonlított az eredeti drámára, sokkal inkább egy Shakespeare motívumai alapján készített

¹ Karen Sztjepanjan: *Shakespeare, Bahtyin és Dosztojevszkij: hősök és szerzők a kitágított valóságban*, MMA Kiadó, Budapest, 2022.37. A lábjegyzetben Sztjepanjan némiképp módosítja a sarkos megfogalmazást, és jelzi, hogy mind Jurij Lotman, mind Király Gyula felvetette a két alak közti párhuzamot. Gondolatmenetünk szempontjából különösen Király Gyula tanulmánya lesz mérvadó, aki igen részletes poétikai elemzését adja a kérdésnek. Vö: Király Gyula: Király Gyula: Reneszánsz és 19. század – Hamlet és Raszkolnyikov. In *Dosztojevszkij és az orosz próza Regénypoétikai tanulmányok*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 285-309. Erről ld. később.

² A.C. Bradley: *Shakespeare tragikus jellemei*, Gond-Cura Alapítvány - Palatinus Kiadó, Budapest 2001. 110. o.

önálló alkotásra.³ Shakespeare-t Oroszországban igazán a XIX. század elején kezdték el felfedezni, a romantika kori nyugat-európai Shakespeare-kultuszához hasonlóan. Küchelbecker, Puskin, Gribojedov, Szomov a shakespeare-i poétika alapján hozzák létre a romantika orosz irodalmát, Puskin pedig (különösen a *Borisz Godunov* és a *Kis tragédiák* megalkotásakor) közvetlenül támaszkodik a shakespeare-i tragédia alkotóelveire.⁴

Dosztojevszkij életművét tanulmányozva hamar kitűnik, hogy az író számára meghatározó volt a Shakespeare-rel való találkozás. Az *Ördögök* című regény előkészítő anyagában például ezt írja: „Próféta, akit azért küldött az Isten, hogy kinyilatkoztassa számunkra az emberről, az ember(iség) lelkületéről szóló titkot.” (11.; 237.o)⁵ Dosztojevszkij feljegyzései között számos utalást, megjegyzést találunk, melyek Shakespeare-hez köthetők, s ha műveit elemezzük, több ízben bukkanhatunk az angol drámaíró alkotásait idéző motívumokra.⁶ Nagyon fontos továbbá megjegyezni, hogy erre a „találkozásra” Dosztojevszkij életének egy igen sorsdöntő korszakában került sor, akkor, amikor a Péter-Pál erődben várt az ítéletre a petrasevisták ügyében. Ekkoriban bátyja küldött neki több könyvet, köztük Shakespeare-t is. „Shakespeare-t külön köszönöm.” – idézi Dosztojevszkij válaszát Sztjepanjan.⁷

A fiatal Dosztojevszkij az 1830-as években a *Hamletet* vélhetően az 1837-ben megjelent Ny. A. Polevoj-féle fordításban olvashatta.⁸ A XIX. századi irodalomkritikus, Visszarion Belinszkij úgy véleményezi ezt a fordítást, mint ami romantikus melodramává változtatta a *Hamletet*.⁹ A fordítás kritikáján túl Belinszkij 1837-ben tanulmányt is szentel a drámának, melyben Hamletet széplelkű, álmodozó, merengő hősként írja le, akit apja halála, s annak következményei zökkentenek ki az életbe vetett hitéből. Rá kell döbbsennie, az ábrándozás más, mint maga az élet. „Ez a lelkiállapot az erkölcsi csecsemőkor állapota: utána feltétlenül összeomlásnak kell következnie, ez a közös és elkerülhetetlen osztályrésze minden *tisztességes* embernek, de ebből a diszharmonikus felbomlásból belső küzdelemmel, tudatosan eljutni a lelki harmóniáig: ez csak a *legkiválóbb* emberek osztályrésze.”¹⁰ Belinszkij tanulmányának egyik fő

³ В.Захаров, Вл. А.Луков: *Русский шекспиризм*. Филология, Московский гуманитарный университет, 661-666. o.

⁴ Uo. 661. o.

⁵ Karen Sztjepanjan: *Shakespeare, Bahtyin és Dosztojevszkij: hősök és szerzők a kitágított valóságban*, MMA Kiadó, Budapest, 2022. 25.

⁶ Uo.

⁷ Karen Sztjepanjan: *Shakespeare, Bahtyin és Dosztojevszkij: hősök és szerzők a kitágított valóságban*, MMA Kiadó, Budapest, 2022. 27-28. o.

⁸ Uo. 27. o.

⁹ Belinszkij: *Hamlet, Shakespeare drámája, Mocsalov Hamlet szerepében*, in.: *Esztétikai szemelvények*, Művelt Nép, Budapest, 1955 Oroszul: *Гамлет, драма Шекспира. Мочалов в роли Гамлета*. In: В. Г. Белинский. Собрание сочинений в трех томах. Т. I. Статьи и рецензии. 1834-1841. ОГИЗ, ГИХЛ, М., 1948.

¹⁰ Uo. 63.o.

kérdésfelvetése, erre a széthullásra koncentrál, és arra, mi célja volt Shakespeare-nek Hamlet gyengeségének bemutatásával. A gyengeséget azonban nem természetéből, hanem ebből a lelki megbomlásból eredezteti.¹¹

Jurij Levin aki az elsők között vizsgálta irodalomtudományi szempontból Shakespeare Dosztojevszkij-re tett hatását, megállapítja, hogy Dosztojevszkij idején „az orosz shakespearizmus új jelleget öltött. A shakespeare-i alakokat rávetítették a kortárs valóságra, s ezáltal hangsúlyozták a jelenkori valóság jelenségeinek tragikus dimenzióit, másfelől újszerűen értelmezték az alakokat. Emlékeztetünk rá, milyen gyakran fordul Herzen publicisztikai írásaiban Shakespeare hősihez, de gondolhatunk itt a sok turgenyevi Hamlet-figurára *A szccsigriji járás Hamletjétől a Töretlen föld Nyezsdánovján keresztül A puszta Lear királyáig*”, vagy Zlatovratszkij „Falusi Lear királyán” át Leszkov a Kisvárosi Lady Machbeth-jéig.”¹²

Arpi Movsesian tanulmányában arról ír, hogy ebben az időszakban Hamlet figurája gyakorlatilag annak a ténfergő, orosz értelmiségnek a szinonimájává vált, akit különböző alakokban többször vetett papírra például Lermontov, Goncsarov vagy épp Turgenyev. Ez a figura, az a bizonyos „felesleges ember”, akit Turgenyev *A fölösleges ember naplója* című elbeszélésében egy elnyugatiasodott, művelt liberális alakként ábrázol, aki bár a maga elvont módján szereti az emberiséget is, mindebből mégsem képes hasznót kovácsolni, s éppúgy nem találja a helyét, mint Hamlet Dániában.¹³ A meghasonlott orosz értelmiség tehát a maga olvasatában megtalálta az azonosulást a dán királyfival. Ez az olvasat azonban nem sokáig állta meg a helyét, és következő évtizedekben egészen más színezetet kapott. Hamlet immár sokkal inkább nihilista és radikálisabb figura képviselőjévé, tulajdonképpen egyfajta szakadárá vált. Mindez azért is fontos megjegyezni, mert Dosztojevszkijhez ugyancsak közelállt ez a fajta olvasat, mely ráadásul az 1860-as években vált népszerűvé, épp akkoriban, amikor a *Bűn és bűnhődés* íródott.¹⁴ Ha nincsenek is tehát egyértelmű bizonyítékaink arra, hogy Raszkolnyikov esetlegesen Hamlet alakjának orosz továbbgondolása, hatása egyértelműen tetten érhető.

Ebből az időszakból, 1860-ból származik Turgenyev *Hamlet és Don Quijote* című tanulmánya is. Turgenyev Hamlet-értelmezése tovább árnyalja a hőst. Olyan alakként írja le, aki „egészen magának él”. Mindenben, még önmagában is kételkedik; elméje túlságosan fejlett, hogy megelégedjen önmagával, beismeri gyengeségét, ugyanakkor épp ez adja az erejét. Ebből

¹¹ Belinszkij: *Hamlet, Shakespeare drámája, Mocsalov Hamlet szerepében*, in.: *Esztétikai szemelvények*, Művelt Nép, Budapest, 1955. 63-65. o.

¹² Ю.Д. Левин: *Шекспир и русская литература 19 века*. Москва, Наука, 1988. 150. o.

¹³ Arpi Movsesian: *The poetics of schism: Dostoevsky translates Hamlet*, <https://pdfs.semanticscholar.org/9415/3ca8a9c2ecee75fd09c985dfb01b4dea6602.pdf>

¹⁴ Uo.

ered ironiája is. Hamlet tehát olyan hős, aki *kezdetől folyamatos önelemzésnek veti alá magát*, nem tudja, mit akar, miért él, ugyanakkor ragaszkodik is az élethez.¹⁵ Ezen értelmezés alapján nehéz volna nem meglátni a párhuzamot Hamlet és Raszkolnyikov alakja között, hiszen a fent leírtak akár utóbbi olvasataként is megállnák a helyüket. Így hát vélhetően nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, Dosztojevszkij Turgenyevéhez hasonló nézőpontból közelíthette meg Hamlet figuráját. A *Bűn és bűnhődés* írásának idején Hamlet és Don Quijote alakja Dosztojevszkij számára az emberiség addig megszerzett tudásának legfőbb „összeállítóivá” válik, s ettől kezdve sokszor nyúl vissza hozzájuk élete végéig. A *Don Quijotéről* például a következőt írta: „Nincs az egész világon ennél az alkotásnál mélyebb és erősebb. Mindeddig ez az emberi gondolat legfrissebb és legfennköltebb szava (...)” (22, 92).¹⁶

Hamlet alakjának értelmezése az orosz irodalomtudományban is megjelent. Lev Vigotszkij a XX. század első felében *Művészetpszichológia* című kötetében tovább tárgyalja a Hamlet-értelmezéssel kapcsolatban felmerülő problémákat, s különös figyelmet szentel a fabula és szüzsé közti különbségeknek, valamint a késlekedés dilemmáját dramaturgiai oldalról közelíti meg, és szándékos írói lépésként magyarázza.¹⁷ Ez a megközelítés már csak abból a szempontból is lényeges, hogy az adott hős tanulmányozása során nem feledkezhetünk meg arról az egyszerű tényről, hogy fiktív alakkal van dolgunk, akinek a sorsát alakító láthatatlan kéz, nem más, mint maga az író. Továbbá nem mehetünk el amellett sem, hogy Dosztojevszkij regényeit is gyakran jellemzik regényi drámaként.¹⁸ Amikor egy alkalommal irodalomértőkből és -kedvelőkből álló társaságban beszélgettünk a *Bűn és bűnhődésről*, hamar felmerült, mennyire dominálnak a dramaturgikus elemek, mindennek pontos helye van, semmi sem történik okok, következmények nélkül.

Ezt a regényi drámaként való megjelölést használja Király Gyula is, akinek tanulmánya immár nem csupán Hamletre, hanem rá és Raszkolnyikov közötti párhuzamokra, eltérésekre fókuszál; különös tekintettel a kísérlet-tett közötti kapcsolat természetére, mely megkerülhetetlen a két hős párhuzamos értelmezése során. Király tanulmánya szerint ugyanis a legnagyobb eltérést ott érhetjük tetten, hogy míg Hamlet esetében a kísérlet és a tett egyértelműen elkülönül egymástól, Raszkolnyikov esetében menthetetlenül egybeolvad. Az uzsorásasszony és Lizaveta meggyilkolása, hiába lenne csak kísérlet Raszkolnyikov számára,

¹⁵ Turgenyev: *Visszaemlékezések, levelek*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1963. 89. o.

¹⁶ Karen Sztjepanjan: *Shakespeare, Bahtyin és Dosztojevszkij: hősök és szerzők a kitágított valóságban*, MMA Kiadó, Budapest, 2022. 35. o. Dosztojevszkij napló bejegyzései és levelei után található zárójeles hivatkozásokat Sztjepanjan könyvéből kölcsönöztem.

¹⁷ Lev Vigotszkij: *Művészetpszichológia*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 265-314. o.

¹⁸ Király Gyula: *Dosztojevszkij és az orosz próza*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 285.o.

együttal ez lesz az ő „Toulonja” is. Fontos továbbá az is, hogy míg a *Hamlet* esetében az önvizsgálat és a körülmények elemzése megelőzi a tragédiát, addig a *Bűn és bűnhődés*ben ez éppen fordítva történik.¹⁹

Hamlet és Raszkolnyikov értelmezését is tovább árnyalja Hamvas Béla a *Regényelméleti fragmentum* című esszéje, melyben Cervantes *Don Quijoté*jét, valamint Shakespeare *Hamlet*jét jelöli meg a modern regényhősök archetípusaként. Don Quijote esetében nem lehetnek kételyeink, Hamlettel viszont más a helyzet, hisz ő valójában nem regény, hanem egy dráma, tragédia főszereplője. Hamvas azonban rámutat a regény mint műfaj és a regény mint forma közti különbségre. A regényhős célja minden esetben a személyes üdv. A hős érzékeli a világ kibillenését – a „kizökkent az időt” –, és szembeszáll a torzult realitással, azzal, amit Hamvas a „Nagyinkvizítor” vagy a Richelieu-k realitásának nevez. Ezt a realitást csak kevesen kérdőjelezik meg, kevesen látják meg mögötte az igazi valóságot. Ez a felismerés az olyanok kiváltsága, mint Hamlet, Don, Quijote vagy épp Miskin herceg.²⁰ De említhetném Raszkolnyikovot is, aki ugyancsak érzékeli az „idő kizökkenését”, és ha hibás eszközökkel is, de tette szánja magát.

2. Poétikai párhuzamok *Hamlet* és a *Bűn és bűnhődés* című művekben

Dolgozatom további fejezeteiben rátérek azoknak a közös motívumoknak az alaposabb vizsgálatára, melyek valamilyen formában mindkét műben fellelhetők, és rámutatnak a két hős közötti párhuzamokra, illetve különbözőségekre. Céлом tehát nem Hamlet és Raszkolnyikov alakjának mindenáron való összemosása, hanem hogy összevetésük által külön-külön is közelebb jussak világ- és önszemléletük, motivációik és tetteik megértéséhez.

2.1. A két címszereplő alakpárhuzamai

Kettejük összevetésekor nem mehetünk el néhány alapvető kérdés mellett, mint amilyen például az eltérő társadalmi státusz. Bár számos közös vonás fedezhető fel a két hősben, ebben lényegesen eltérőek. Hamlet vitathatatlanul kedvezőbb helyzetből indul. Nem egyszerűen nemes, egyenesen a dán trón jogos örököse, ifjú éveit az egyetemen tölti, nagy gondot fordítva szellemének pallérozására, amire, mint tudjuk, minden lehetősége adott volt. Raszkolnyikov

¹⁹ Király Gyula: *Dosztojevszkij és az orosz próza*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 285. o.

²⁰ Hamvas Béla: *Regényelméleti Fragmentum*, in. *Literatura* 1985/1-2, 233-272. o.

ehhez képest sok lépésnyi hátrányban van. Szegénységben nő fel, és nyomorban tengeti egyetemi éveit, sőt idővel félbe is kell hagynia tanulmányait, amelyek elvégzése szeretetei keserves áldozatába kerülne, ennek azonban már a tudata is sérti rendkívüli büszkeségét. Ezen szemszögből vizsgálva, Raszkolnyikov belső konfliktusát épp az szüli, hogy bár a vágy megvan benne a világ és szerettei életének jobbá tételére, ehhez fel kellene építeni egy a társadalom számára értékesebb egzisztenciát, amihez szüksége van mások támogatására. Csakhogy Raszkolnyikov mindent maga kíván megoldani, ennek az ára azonban az apátia, az elszigetelődés és az egyre inkább elhatalmasodó megszállottság lesz. A fentiekből vonható le az a következtetés, hogy míg Hamletet a feltételezhetően gondtalan évei után villámcsapásszerűen éri a világ kegyetlensége, addig Raszkolnyikovnak ez mindig is része volt, ezáltal az ő dühe és indulatai sokkal lassabban, mélyebben érlelődtek. Dosztojevszkij hőse tehát idejekorán szembesül az élet nyomorúságával, az emberi lét elaljasulásával, míg Hamletben a hirtelen tragikus fordulat idézi elő ennek drámai felismerését.

Azt gondolom, ennek tisztázása azért is fontos, mert alapjaiban van hatással sorsuk kimenetelére, és arra, miként viszonyulnak az őket terhelő „küldetéshez”.

Nézzük meg először Hamlet helyzetét. Király Gyula Hamletről és Raszkolnyikovról szóló tanulmányában azt írja, hogy Shakespeare hőse egyrésztől azáltal emelkedhet az újkor tragikus hőseinek sorába, hogy a Szellem parancsa után nem lép egyből a cselekvés útjára, hanem kísérletbe kezd. Tudnia kell valóban „kizökkent-e az idő”.²¹ Ha a dráma korábban, vagy nem Shakespeare által íródik, Hamlet vélhetően egyből kardot ránt, vagy legalábbis szövetségeseket toboroz, és lerohanja trónbitorló, testvérgyilkos nagybátyját, Shakespeare hőse azonban szerepjátékba kezd, ezzel pedig odázza magát a tragédiát is, ami akkor élesedik be, amikor az „Egérfogó” jelenet után Hamlet nem sújt le az imádkozó királyra, ezzel gyakorlatilag előidézve a tragikus kimenetelt. Király Gyula megjegyzi, hogy Hamlet épp ezáltal válhat az újkor tragikus, gondolkodó hősév, hogy nem egyből cselekszik, hanem mindenekelőtt bizonyosságot igyekszik szerezni.²²

Raszkolnyikov számára már egyáltalán nem kérdés, „kizökkent-e idő”. Erről bőven megbizonyosodhatott. Raszkolnyikov tehát nem a világgal, hanem önmagával kísérletezik. Hamlet azt akarja megtudni jogos-e a bosszú, Raszkolnyikov azt, képes-e a tetre, vagyis a gyilkosságra, mely számára csak az első lépés küldetése megvalósításához. Számára az a kérdés, helyre tolható-e a „kizökkent idő” az egyén által.²³ S míg Hamlet kísérlete minden

²¹ Király Gyula: *Dosztojevszkij és az orosz próza*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 285. o.

²² Uo. 285. o.

²³ Uo. 286. o.

következménye ellenére kísérlet marad, és maga a tett, csupán a dráma legvégén, a hős önön halála előtt nem sokkal következik be, Raszkolnyikov esetében e kettő összemosódik, ami megteremti a *Bűn és Bűnhődés* tragikus szituációját. Dosztojevszkij hősének nincs lehetősége a kísérlet által mérlegelni. Bár Raszkolnyikov igyekszik ennek ellenkezőjét bizonygatni, az uzsorásasszony és Lizaveta meggyilkolása egyúttal az ő „Toulonja” is lesz. A kérdéseire sem kapja meg a választ, csupán arra, ő maga hová tartozik az általa felvázolt két embertípus közül: azokhoz, akik alakítják a történelmet, vagy az átlagemberek közé.²⁴

De nem csak Raszkolnyikov érzi úgy, hogy ráhárult a rendjéből kibillent világ helyreállításának feladata, hanem Hamlet is. Ezt jól példázza, amikor a Szellemmel való találkozás után a következő gyakran idézett sorokat kimondja: „Kizökkent az idő; – ó, kárhozat! Hogy én születtem helyre tolni azt.”²⁵ Sztyepanjan is arra a következtetésre jut, hogy Hamlet és Raszkolnyikov egyaránt olyan ambíciókat dédelgetnek, amik túlmutatnak a világ – legalábbis a világ erkölcsi alapjainak – határain. Mindketten meggyőződéssel hiszik, hogy ők tudják, hol az igazság, és maguknak érzik a jogot, hogy emberek akarata, joga, sőt élete felett is rendelkezzenek.²⁶ A magam részéről azonban úgy gondolom, a problémát nem is közvetlenül az okozza, hogy Hamlet és Raszkolnyikov is úgy vélik, felismerték a világ valóságát, hiszen meglehet, igazuk van. Erről beszél Hamvas is, amikor esszéjében a regényhőst olyan személyként írja le, aki meglátja az eltorzult realitás mögött rejlő valóságot. Az más kérdés, hogy az egyes regényhősök (és ide most Hamletet is beleszámíthatjuk) mit kezdenek ezzel a felfedezéssel. Shakespeare és Dosztojevszkij hősei kétségtelenül a talán lehető legkedvezőtlenebb utat választják, aminek következtében nem csupán átlépik a társadalom erkölcsi korlátait, de egyúttal elszigetelődésre és szerepjátszásra is kényszerülnek; vagyis egyszerűen kívül rekednek a világon.

A hős eszméje, motivációja

A fenti gondolatmeneten tovább haladva, ideje alaposabban körüljárni azt a kérdést, hogy pontosan milyen eszmék vezetik a két hőst, illetve milyen indítékok, motivációk készítetik őket cselekvésre, vagy épp nem cselekvésre. Ez esetben Raszkolnyikkal van könnyebb dolgunk

²⁴ Király Gyula: *Dosztojevszkij és az orosz próza*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983 289. o

²⁵ W. Shakespeare: *Hamlet*, I. felvonás, 5. szín, (ford.: Arany János)

²⁶ Karen Sztyepanjan: *Shakespeare, Bahtyin és Dosztojevszkij: hősök és szerzők a kitágított valóságban*, MMA Kiadó, Budapest, 2022 44. o.

az ő eszméje ugyanis jóval kézzelfoghatóbb módon van jelen a szövegben, mint Hamlet esetében.

Maga az ok, amiért Raszkolnyikov a gyilkosságot elköveti, lassan bontakozik ki, és csak a tett után kezd körvonalazódni, amikor Porfirij Petrovics említést tesz a főhős által írt cikkről, és erről elmés vitába bonyolódik vele. A gyilkosság előtt csupán egyszer esik szó arról az eszméről, ami Raszkolnyikovot mozgatja, azonban akkor sem az ő szájából, hanem teljesen névtelen mellékszereplőtől. Arra az epizódra gondolok, amikor egy kocsmában Raszkolnyikov tanúja lesz néhány diák közt zajló eszmecsere, amiben épp arról folyik a szó, vajon bűn-e végezni egy olyan kártékony emberi lényel, mint az uzsorásasszony. Természetesen arra a megállapításra jutnak, hogy ez nem bűn, hiszen a gyilkossággal sokaknak tennének jót, arra azonban mégsem vállalkozna egyikük sem, hogy végre is hajtsák a gyilkosságot. Ebben a jelenetben azonban nem is ez az igazán érdekes, hanem annak a ténye, hogy Raszkolnyikov már a regény kezdetétől kívül kerül saját elméletén. Itt sem ő „okoskodik”, csupán más szájából hallja vissza saját gondolatait, és így lesz ez később is a cselekmény során, ő maga csupán az jóval később mondja ki azt, milyen eszmék vezették a gyilkosság elkövetésére. Addig a pontig Porfirij Petrovics lesz az, aki már első találkozásukkor, amikor a cikket felelemlegeti, majd később a kettejük közt zajló dialógusok során folyamatosan kitér a főhős eszméjével kapcsolatos kérdéseinek fejtegetésére, viszont nyilvánvaló okok miatt sosem juthatnak odáig, hogy Raszkolnyikov maga adjon magyarázatot a vizsgálóbírónak, vagyis valódi dialógus alakulhasson ki kettejük között.

Mindez azt sugallja, hogy Raszkolnyikov valójában nem tud belehelyezkedni saját hipotézisbe, bár kétségtelenül akar, hiszen ezért is hajtja végre a gyilkosságot. Raszkolnyikov ugyanis már a kezdetekkor szembesül azzal, hogy kísérletébe bele fog bukni, hiszen őt magát is elborzasztja már annak a ténye is, hogy ilyen gondolat egyáltalán megfogant a fejében. Ennek következménye az önmagával folytatott állandósuló belső vita. „Egek, micsoda fürtelem! Hát lehet az... hát lehet az, hogy én... Eh, ostobaság! Badarság... - mondta meggyőződéssel. – Hogy is férközhetett a fejembe ilyen ocsmányság?! Mennyi mocskot rejt mégis a szívem! Igen, elsősorban mocskok, ocsmány, undok... Ó, milyen undok! És én egy egész hónapja...”²⁷ Nem sokkal korábban pedig a következőt mondja az elbeszélő: „...ha dühös monológjában erőtlenséggel, határozatlansággal vádolta is magát, a „képtelen” tervet – bár hinni még mindig nem hitt benne – lassanként és úgyszólván akarata ellen, valóságos vállalkozásnak kezdte tekinteni.”²⁸ Itt felhívnom a figyelmet az „akarata ellen” kifejezésre, ami

²⁷ F.M: Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés* I. rész, 1. fejezet (ford.: Görög Imre, G. Beke Margit)

²⁸ F.M: Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés* I. rész, 1. fejezet (ford.: Görög Imre, G. Beke Margit)

rámutat arra, hogy az elmélet egyszerűen túlnő a hősön; rögeszmévé válik, és bár a lelkiismeret és a józanész újra és újra elborzad rajta, végül teljesen felülkerekedik, és megállíthatatlanul sodorja Raszkolnyikovot a tett elkövetése felé.

Ennek magyarázata elsősorban a hősben magában rejlik. A *Bűn és bűnhődés* középpontjában ugyanis a Raszkolnyikovban végbemenő belső konfliktus áll. Bahtyin szavait idézve, „Dosztojevszkij számára sosem az a fontos, hogy mi a hőse a világban, hanem elsősorban az, hogy milyen a világ a hősében, és milyen a hős önmaga szemében.”²⁹ Minden, ami a regény külső világában történik, tulajdonképpen az ő belső állapotainak gyakran torz kivetülése.³⁰

Ez történik Hamlet esetében is. A dráma minden tragikus történése ellenére, *a tényleges tragédia magában Hamletben játszódik le*. Hamlet is terhet vesz a vállára, amikor a Szellemnek fogadkozik, hogy végrehajtja a bosszút. Azonban, rögtön ezen szenvedélyes ígéret után, máris megérzi annak ráneheződő súlyát, hiszen nagybátyja meggyilkolásának tervét úgy kezeli, mintha ezzel a tettel az egész világot kellene megváltania. Míg azonban Raszkolnyikov még saját bizonytalansága ellenére is végrehajtja a tettet, Hamlet, épp ellenkezőleg, elodázza azt. Így nála sokkal érdekesebb azt vizsgálni, mi motiválja halogatásra. Ennek külső okai logikusak és kézenfekvőek, hiszen nem ronthat rá orvul nagybátyjára, mert bár testvérgyilkosság árán került trónra, a nép erről mit sem tud, és érezhetően szimpatizál vele. Így tehát könnyen megeshet, hogy a bosszú éppen visszájára sülne el, és a tömeg Hamletet kiáltaná gyilkosnak. Az is felmerül akadályként, hogy a hős nem fedheti fel a tudást, amit a szellem rábízott. Nincsenek kézzelfogható, reális bizonyítékok a király bűnére, a szellem szava nem elegendő alap a bosszúhoz. Hamlet tehát kénytelen kivárni, felvenni a megfigyelő pozícióját, és lehetőséget találni arra, hogy bizonyítékot szerezzen nagybátyja bűnösségéről. Néhány értelmezésben pedig az is felmerül, hogy a Szellem csupán Hamlet fejében létezik – pszichéjének egy része, vagy épp a gyanú egyfajta kivetülése. Habár ennek az elméletnek akadnak logikai buktatói, például az, miért látják a tragédia legelején Horatióék is a halott királyt. Mindenesetre akármi is a Szellem valójában, egy biztos: megbízhatatlan figura, a szava tehát nem elegendő a bosszú végrehajtásához.

A dráma kritikusabb szemléletű olvasatai között akad olyan, aki Hamlet késlekedését, logikátlannak, megalapozatlannak találja. Tolsztoj³¹ például a Shakespeare művét néhány évtizeddel megelőző, ugyancsak Hamlet legendáját feldolgozó színművet hozza példának, ahol

²⁹ Mihail Bahtyin: *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Budapest, Gon-Cura/Osiris, 2001. 62. o.

³⁰ Király Gyula: *Dosztojevszkij és az orosz próza*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 298. o.

³¹ Lev Tolsztoj: *William Shakespeare* (ford.: Schöner Dezső), Palatinus Kiadó, Budapest, 1998

a késlekedés csupán a külső körülményekből fakad, melyek megmagyarázhatóak, Shakespeare művében, azonban ilyesmi fel sem merül. A tett akadály a valójában maga Hamlet.

Ugyanis, ha a dráma szövegét vizsgáljuk, láthatjuk, hogy külső nehézségekre egyszer sem történik utalás magának a hősnek szájából sem, sőt Hamlet mindvégig azt hiszi, képes lesz beváltani a Szellemnek tett ígését.³² A *Hamlet* értelmezés legfőbb problémája ennek a késlekedésnek a megfejtése, melyre számtalan olvasat létezik. Vannak, akik szerint ez a tétlenség a hős jelleméből fakad, mások – mint pl. Tolsztoj – azt állították, hogy Hamletnek egyáltalán nincs jelleme. Bókay Antal: *Hamlet pszichoanalízisben* című tanulmányában Sigmund Freud, Jaques Lacan és Nicholas Abraham értelmezéseit vizsgálja. Freud is a hősben magában látja a választ. A bosszút eszerint az akadályozza meg, hogy Hamletben önvád és lelki furdalás képződik, mely azt sugallja neki, hogy a bosszú végrehajtásával ő sem lenne külön, mint az, akit meg kellene büntetnie.³³

Hamlet esetében a probléma akkor kezdődik, amikor az „Egérfogó” jelenet után sem áll rögtön bosszút. Megölhetné az imádkozó királyt, de elszalasztja a lehetőséget, s ezzel végzetesen a tragédia útjára tereli a dráma cselekményét. Hamlet szándéka immár nyilvánvalóvá válik a Claudius számára is.

A színjáték

A szerepjátás mindkét mű fontos motívuma, még ha részben más-más funkciót is szolgál. Hamlet színészkedése tudatos, tervének része. Miután atyja szellemétől megkapja végzetes küldetését, a királyfi úgy dönt, kivár, s megbizonyosodik a szörnyű vádakról, mielőtt bosszúját beváltaná. Ez a színjáték késégtelenül ravasz taktikai húzás, és itt még nem beszélhetünk tragédiáról. Az csak a színészek által eljátszott jelenet után veszi kezdetét. A király ugyanis lelepleződik, de egyúttal Hamlet szándéka is. Ezzel pedig az a helyzet alakul ki, hogy immár Claudius is szerepjátásra kényszerül – állítja Király Gyula. Természetesen ő már eddig is színészkedett, hiszen titkolnia kellett fivére meggyilkolását, de ezúttal ugyancsak el kell rejtienie abbéli szándékát, hogy unokaöccse életének kioltására készül.³⁴ Raszkolnyikov helyzete e téren sokkal inkább Claudiuséhoz hasonló. Ő is rákényszerül a szerepjátásra, s ugyancsak azért, mert gyilkolt – áthágta az erkölcsi határokat.

³² A.C. Bradley: *Shakespeare tragikus jellemei*, Gond-Cura Alapítvány - Palatinus Kiadó, Budapest 2001. 115. o.

³³ Bókay Antal: *Hamlet pszichoanalízisben*, in.: Thalassa, (14) 2003 2-3: 3-36

³⁴ Király Gyula: *Dosztoevszkij és az orosz próza*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 292. o.

Hamlet színjátéka tehát egyfelől eléri célját, másfelől kétélű, ami végül nem csak a kívánt személyen, hanem sokakon, sőt magán Hamleten is végzetes sebet ejt. De lássuk, mi történik Raszkolnyikov esetében.

Hamlet tragédiája akkor kezdődik, amikor a király leleplezése után immár kénytelen nyíltan cselekedni³⁵, Raszkolnyikovnak viszont épp a tragikus helyzet kialakulásának következtében kell szerepet játszania – különösen Porfirijjal szemben. Ha a gyilkosság elkövetése után bármikor is őszintén megnyilatkozna, azzal egyúttal fel is adná magát. Raszkolnyikov egészen ambivalens lelkiállapotba kerül. Egyrészt igyekszik elrejtőzni a rákényszerített szerep mögött, másrészt újra és újra megmutatkozik közlési vágya – ezt Király Gyula értelmezése szerint főként Lizaveta meggyilkolása okozza, Raszkolnyikov ugyanis felismeri, hogy ez az ár túl nagy a kísérlet titokban tartásáért –,³⁶ és nem egyszer csupán hajsza választja el attól, hogy elárulja magát. Ilyen például a Zamjotovval folytatott egészen abszurd beszélgetés, vagy a Porfirij felé történő Raszkolnyikov számára veszélyes gesztusok, elszólások. Akárhányszor ilyen helyzetbe hozza magát, az egyetlen mentsvére, hogy a külvilág betegnek hiszi, így ő is minden rosszkor elejtett szót ezzel magyarázhat. Az már más kérdés, ki mennyire lát át rajta.

Raszkolnyikovot a színjáték még mélyebben elszigeteli az emberektől, hiszen semmiben, még érzelmeket tekintve sem nyilvánulhat meg őszintén, egészen a Szonyával való találkozásáig. Szonya az egyetlen, aki ténylegesen beleláthat a lelkébe, akivel Raszkolnyikov szándékosan osztja meg a titkát, s ezzel egyúttal a lány kezébe is helyezi a sorsát, hiszen csak általa léphet a megújulás útjára. Hamlet esetében Horatio számára jut hasonló szerep. Ő ugyanis az egyetlen, aki kezdettől ismeri a hős szándékát, és ő az is, akire az a feladat hárul, hogy megőrizze és tovább adja Hamlet igaz történetét, ezzel tisztára mosva a nevét.

Regény és dráma

Korábban már szó esett a regény Hamvas-féle, formaként való meghatározásáról. Eszerint a regényszituáció magvát az adja, hogy a közösség az igazság árulójává válik, a hős pedig épp ezért szakadt vagy lép ki a közösségből.³⁷ A regény hőse tehát szembe helyezkedik a kollektívummal, a torz, Richelieu-k által teremtett realitással (mint Hamvas Béla fogalmaz), mivel ő az a személy, aki az igazság ismerője. Hamlet is ilyen alak az irodalomban, ezért nevezhető a regényhős archetípusának. A Claudius által elkövetett gyilkosság kizökkentette az

³⁵Király Gyula: *Dosztojevszkij és az orosz próza*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 292. o.

³⁶Uo. 295. o.

³⁷Hamvas Béla: *Regényelméleti Fragmentum* in. *Literatura* 1985/1-2, 233-272 o.

időt – elárulta az igazságot –, s ennek helyreállítására hivatott Hamlet; s erre érzi kiválasztva magát Raszkolnyikov is.

A Hamletről és Raszkolnyikovról szóló tanulmányában Király Gyula szintén rámutat, hogy Shakespeare, a korábban addig megszokottakkal ellentétben regényi és drámai szálakkal szötte át Hamlet tragédiáját. A műben regényi dráma játszódik le, mivel Hamlet kezdetben arra tesz kísérletet, hogy megbizonyosodjon arról, valóban kizökkent-e az idő. A tragédia akkor kezdődik, amikor a bizonyítékok ellenére is tovább halogat. A *Bűn és bűnhődés*ben ennek épp az ellenkezőjét látjuk. Míg a Hamlet esetében a tragikus szituációt a bosszú halogatás – a nem-cselekvés – okozza, Dosztojevszkij művében a gyilkosság elkövetése, vagyis a cselekvés teremti meg a tragikus helyzetet.³⁸

Király kitér arra is, hogy a *Bűn és bűnhődés* alakjai újra meg újra drámai szituációkba kényszerülnek, életük drámai feszültséggel teli, ebben azonban nem egy drámai világállapot fejeződik ki. Egymással való szembenállásuk tehát egyiküknek sem tényleges érdeke, ez csupán a világgal való konfliktusaik leképeződése, mivel az az erő, ami valóban érdekeikkel szemben áll, nem személyesül meg.³⁹ A regény ugyanis, még ha drámai szálakkal átszőtt is, valójában *az én titkát kutatja*. Ez Milan Kundera nagyon lényegretörő állítása.⁴⁰ A kérdés az, hogy mi is az én. Hamlet és Raszkolnyikov is tulajdonképpen erre keresik a választ, mert az én meghatározása egyúttal azt is jelenti, hogy világossá válik annak helye is a világban és a történelem folyamában. Ennek megfejtésére irányul az a folytonos elemzés is, amit a két hős önmagán, másokon és a különféle szituációkon hajt végre.

Kétségbeesés és önértelmezés

„Shakespeare a kétségbeesés költője.” – idézi Sztjepanjan Dosztojevszkijnek *Az író naplójában* olvasható sorait.⁴¹ Ezt a kétségbeesést, mely Hamletet és Raszkolnyikovot is egyaránt jellemzi, a hit hiánya, a mindenben való kételkedés okozza. Hamlettel kapcsolatban ezt Turgenyev igen pontosan megfogalmazza.⁴² A dán királyfi a mindenben, még önmagában is kételkedő hős, s ez megáll Raszkolnyikov esetében is. Mindketten folyamatos önvizsgálatnak vetik alá magukat: akkor is, amikor a körülöttük zajló eseményeket, az őket körülvevő

³⁸ Király Gyula: *Dosztojevszkij és az orosz próza*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 285.o.

³⁹ Uo. 318-319. o.

⁴⁰ Milan Kundera: *A regény művészete*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2018. 35. o.

⁴¹ Karen Sztjepanjan: *Shakespeare, Bahtyin és Dosztojevszkij: hősök és szerzők a kitágított valóságban*, MMA Kiadó, Budapest, 2022. 36. o.

⁴² Turgenyev: *Visszaemlékezések, levelek*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1963.

személyeket vetik alá elemzésnek, alapvetően saját létezésük, eszméjük érvényességére kérdeznék rá.

Sztyepanjan állítása, hogy mind Raszkolnyikov, mind Hamlet meg van róla győződve, hogy rájuk hárul a világ igazságának helyreállítása.⁴³ Én azonban ezt a megfogalmazást nem érzem pontosnak. A két hős belső konfliktusát éppen a *meggyőződés hiánya* okozza.

Nézzük meg Raszkolnyikov esetét. Dosztojevszkij hőse a cikkében két csoportra osztja az emberiséget, és kísérlete arra irányul, hogy megtudja ő maga hova tartozik; a felsőbb- vagy az alsóbbrendűek közé. A válasz ugyanakkor nem egyértelmű számára, még ha becsvágya hinni is akar felsőbbrendűségében; kiválasztott szerepében. Ez mutatkozik meg az önmagával folytatott dialógusokban is, melyek jellemzően nagyon élők és intenzívek. „Te talán megvéded őket a Szvidrigajlovoktól és Vahrusinoktól, te jövőző milliomos, te Zeusz isten, aki sorsukat intézni kívánod? Majd tíz év múlva? Szép, de tíz év alatt anyánk belevakul a sálkötésbe meg a sírásba, elsorvad a koplalásban. És a húgod? Próbáld csak elképzelni, mi lesz a húgodból tíz év múlva, vagy már ebben a tíz évben! Nos? Kitaláltad?”⁴⁴ Ez a struktúra kisebb eltérésekkel végig fennáll a regény során, mint arra Bahtyin is felhívja a figyelmet.⁴⁵ Raszkolnyikov éles belső vitát folytat, melyben ingerli, gúnyolja, vagy épp leleplezi önmagát. Ebben fejeződik ki, hogy milyen nagy számára a tét. Ha cselekszik, meg tudja, az emberek mely csoportjába tartozik, s ez eldönti azt is, segítségére lehet-e anyjának és húgának. A gyilkosság végrehajtása tehát sürgetővé válik, az anyjától érkezett levél elolvasása után. „Okvetlenül cselekedni kell, mégpedig rögtön, máris. El kell határozni valamit, akármi legyen is az, vagy... – Vagy lemondani az életről végképpen! – kiáltott szinte őrjöngve. – Engedelmesen vállalni a sorsomat, így, amint van...”⁴⁶ Ebben rövid szövegrészben több lényeges elem sűrűsödik össze. Megjelenik az öngyilkosság, az életről való lemondás motívuma. Ez később még több ízben előkerül a regényben, pl. amikor Raszkolnyikov tanúja lesz, amint egy fiatal nő leveti magát a hídról; Szvidrigajlov öngyilkossága; és persze magában a hősben megfogant öngyilkosság gondolata. A másik fontos motívum, a sorsra való ráhagyatkozás. Amikor Raszkolnyikov elszánja magát a gyilkosságra, valójában nem akarattal, hanem a meggyőződése szerint neki rendelt sorsnak engedelmeskedik. Meggyőződése azonban – még ha hitegeti is magát – továbbra sem a kiválasztottságára vonatkozik.

⁴³ Karen Sztyepanjan: *Shakespeare, Bahtyin és Dosztojevszkij: hősök és szerzők a kitágított valóságban*, MMA Kiadó, Budapest, 2022. 38. o.

⁴⁴ F.M: Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés*, 1. rész, 4. fejezet, ford.: Görög Imre, G. Beke Margit

⁴⁵ Mihail Bahtyin: Dosztojevszkij poétikájának problémái, Gond-Cura/Osiris, Budapest, 2001. 298.o

⁴⁶ F.M: Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés*, 1. rész, 4. fejezet, ford.: Görög Imre, G. Beke Margit

Hamletben is megmutatkozik a halálvágy már a dráma legelején. „Ó, hogy nem olvad, ne higul s enyész harmattá e nagyon, nagyon merő hús! Vagy mért szegezte az Örökkévaló az öngyilkosság ellen kánonát? Ó, Isten, Isten! mily unott, üres, nyomasztó nékem a világi üzlet.”⁴⁷ Ez a sorok még a Szellemmel való találkozás előtt hangzanak el, az öngyilkosság tehát már jóval azelőtt is vonzza Hamletet, mielőtt megkapná a bosszú feladatát. Ezt az állapotot éppen az állandó önelemzés szüli, mely, mint Turgenyev fogalmaz, kétélű kard Hamlet kezében. Ugyanakkor az öngyilkossági gondolat megfogalmazódása mellett ott van az élethez való ragaszkodás is mindkét hős esetében. Hamlet bármennyit elmélkedik róla, sosem szánja rá magát az öngyilkosságra, és hasonló a helyzet Raszkolnyikov esetében.

Hamlet ugyancsak elfogadja a sorsát, amikor ígéretet tesz a Szellemnek. Míg azonban Raszkolnyikov egyáltalán nem lehet meggyőződve arról, hogy neki jutott-e történelemformáló szerep, addig Hamlet esete más, mivel számára nem kérdés, hogy a bosszú beteljesítése fiúként az ő feladata. Viszont míg Raszkolnyikov cselekszik a bizonytalanságban, Hamlet halogat a kész tények ellenére is, s végül csak nagy kerülőkkel, csupán a véletlennek köszönhetően jut el a tétlig.

Kiválasztottság és elmagányosodás – a monológ mint személyes vallomás

A két hős tehát csaknem teljesen elszigetelődik a környezetétől, s ennek kapcsán fontos kitérni egy újabb közös motívumra, a monologizálásra. Hamlet és Raszkolnyikov olyan szituációba kényszerül, amelyben nem folytathatnak tényleges dialógusokat. Hamlet azért kényszerül a monologizálás állapotába, mert míg a dráma többi szereplője számára ő a tükör, akin keresztül megláthatják önmagukat, addig nincs olyan, akibe ő belenézhet, ezért a monológ marad az egyetlen mely által önmagát és gondolatait kinyilatkoztathatja.⁴⁸

Hamlet megszólalásai rendkívül gazdagok; szellemesek, telve vannak öniróniával, de sok helyütt a humor sem hiányzik belőlük. Bradley emiatt egyenesen tréfamesternek nevezi a tragikus hősök között. Nem egyszer hallunk tőle csípős megjegyzéseket, amik közül több azért is válik olyan emlékezetessé, mert váratlan helyzetekben mutat rá a hősben megbúvó gyötrődésre és keserűsége.⁴⁹ Ilyen például, a közte és Polonius közt lejátszódó közjáték. „POLONIUS: Nem sétálna odább a légvonalból fönséges úr? HAMLET: A sírba?”⁵⁰

⁴⁷ W. Shakespeare: *Hamlet*, I. felv. 2. sz. ford.: Arany János

⁴⁸ Király Gyula: *Dosztojevszkij és az orosz próza*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 297-298. o.

⁴⁹ A.C. Bradley: *Shakespeare tragikus jellemei*, Gond-Cura Alapítvány - Palatinus Kiadó, Budapest 2001. 180. o.

⁵⁰ W. Shakespeare: *Hamlet*, II. felv. 2. sz. ford.: Arany János

Hamletre színrelépésétől az utolsó megszólalásáig jellemző, hogy játszik a szavakkal. Erre Bradley mellett jól rámutat többek között Fabiny Tibor⁵¹ illetve Philippa Berry tanulmánya is, amelynek elején a következő sorokat olvashatjuk: „Hamletet első színre lépésétől fogva kínozza a nyelvi illendőségtől, azaz az udvari stílus képmutatásától való elszakadása. [...] Az első felvonás második jelenetében látott Hamletnek nemcsak a gyászruhája, hanem a nyelvvel való erősen szatirikus viszonya is jelzi váratlan visszahúzódását a társasági élettől. Világmegvető látásmódja Hamlet minden megnyilvánulásában benne rejlik: önmegszólító beszédeiben, monológjaiban és másokkal közös dialógusaiban is; a legérzékletesebben azonban szójátékaival fejezi ki.”⁵²

Raszkolnyikov belső dialógusai is rendkívüli szellemi gazdagságról tanúskodnak, és nem kevésbé intenzívek. Mint Bahtyin kifejti, Raszkolnyikov nem gondolkodik a jelenségekről, hanem beszél velük, és így fordul önmagához is.⁵³ Nála minden személy valaminek a szimbólumává válik, s nevüket fogalomként használja (Szonyecskák, Luzsinok, Szvidrigajlovok).

A regény különböző alakjainak szólamai között kell választ találnia a „ki vagyok én?” kérdésre. Erre az egyik legjobb példa, amikor Marmeladov elbeszéléséből megismeri Szonya szólamát, még azelőtt, hogy egyáltalán találkozna a lánnyal, és belső dialógusaiba máris rácsatlakozik az ő szólamára.⁵⁴ Ez nyilatkozik meg az alábbihoz hasonló megszólalásaiban is, amikor vallomást tesz Szonyának. „Ezt mind végiggondoltam, elsuttogtam már, amikor ott hevertem a sötétben... Mindent megvitattam magammal töviről hegyire, és mindent tudok, mindent...”⁵⁵

Kroó Katalinnak Raszkolnyikov által elkövetett gyilkosság szemiotikai minősítéséről írt tanulmányában foglalkozik a „tisztaság” szó jelentésárnyalataival is.⁵⁶ Esetünkben itt azt emelném ki, hogy miként forr egybe ez a szó Szonya, de hasonlóképp Dunya alakjával. Raszkolnyikov számára Szonya által nyílik lehetőség, hogy saját szólama átrendeződjön. Epilógusbeli álmában a világ újraformálásának fogalma összekötődik a tisztaság motívumával. A kiválasztottak itt már „tiszták”-nak és nem „nem közönségeseknek” neveztetnek. „A világ

⁵¹ Ifj. Fabiny Tibor: *A Hamlet mint a Látás Költészete*, in.: Diakónia, 1984/1, 132-141. o.

⁵² Philippa Berry: *Hamlet füle*, in.: Shakespeare olvasatok a strukturalizmus után, szerk. Gárdos Bálint, Kállay Géza, Vincze Bálint, Elte Eötvös Kiadó, 2013. 177-189. o.

⁵³ Mihail Bahtyin: *Dosztojevszkij poétikájának problémái*, Gond-Cura/Osiris, Budapest, 2001. 297. o.

⁵⁴ Uo. 299-301. o.

⁵⁵ F.M: Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés*, V. rész, 4. fejezet, ford.: Görög Imre, G. Beke Margit

⁵⁶ Kroó Katalin: *Raszkolnyikov gyilkosságának szemantikai minősítéséről a bűn és bűnhődésben*, <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Szlavisztika/78Kro%F3/aaz2/y521.pdf>

megújításának, a föld szennyének a megtisztítása az utolsó álom szerint csak a tisztáknak adatik meg lehetőségként.”⁵⁷

A fenti gondolatokkal arra szeretnék rávilágítani, milyen fontos Szonya szerepe abban, hogy Raszkolnyikov kiléphessen a monologizálás állapotából, amelyre Hamletnek a dráma egészében egyik szereplő által sem nyílik lehetősége.

Hamlet és Raszkolnyikov tehát közösek abban, hogy helyzetük monologizálásra kényszeríti őket, és közösek abban is, hogy ezeknek a monológok minden esetben vallomásosak. Hamvas Béla a *Regényelméleti fragmentum* című esszéjében kifejti, hogy a konfesszió a regény elengedhetetlen része. A személynek vallomást kell tennie sorsáról, szándékairól, bűneiről – „üdvösségszenvedélyéről”. A regényhős célja ugyanis már nem a sors, hanem az üdv.⁵⁸

2.2. A jó barát toposza – Horatio és Razumihin

Horatióról csak keveset tudhatunk meg a Hamlet olvasása közben, de ez nem jelenti azt, hogy Shakespeare teljes homályba burkolta volna ezt a figurát. A szövegből annyi biztosan kiderül, hogy Horatio nagyjából egyidős lehet Hamlettel, és egymás tanulótársai voltak a Wittenbergi Egyetemen. Ebből egyből következik, hogy Horatio maga is művelt, tanult ifjú, még ha nem is ér fel a Hamletet meghatározó szellemi magaslatokig. (Hasonló a helyzet Raszkolnyikov és Razumihin esetében is.) Belinszkij őszinte, tiszta jellemként írja le, aki szereti Hamletet, azonban nem ismeri fel „az önmagával ádáz harcra kárhoztatott nagy jellemet”.⁵⁹ Turgenyev sztoikus, egyenes jellemű, meleg szívű, de kissé korlátolt eszű figuraként írja le, aki teljes áhítattal ragaszkodik a szellemileg jóval magasabb szinten álló Hamlethez.⁶⁰

Míg Hamlet szemlélődő és mindent – még Istent és önnön létezésének értelmét is – megkérdőjelező alkat, addig Horatio számára magától értetődő a magasabb, isteni erő jelenléte.⁶¹

Horatio Hamlet feltétlen bizalmát élvezi, legalábbis ezt támasztja alá több szövegrész is, és mindenekelőtt az a tény, hogy egyedül ő az, aki előtt Hamlet nem tetteti örülnie magát, sőt

⁵⁷ Kroó Katalin: *Raszkolnyikov gyilkosságának szemantikai minősítéséről a bűn és bűnhődésben*, <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Szlavisztika/78Kro%F3/aaz2/y521.pdf> 14. o.

⁵⁸ Hamvas Béla: *Regényelméleti Fragmentum* in. *Literatura* 1985/1-2, 233-272 o.

⁵⁹ Belinszkij: *Hamlet, Shakespeare drámája, Mocsalov Hamlet szerepében*, in.: *Esztétikai szemelvények*, Művelt Nép, Budapest, 1955 72. o.

⁶⁰ Turgenyev: *Visszaemlékezések, levelek*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1963. 105.o.

⁶¹ A.C. Bradley: *Shakespeare tragikus jellemei*, Gond-Cura Alapítvány - Palatinus Kiadó, Budapest 2001. 138. o.

beavatja terveibe.⁶² Az is beszédes, hogy bár egyértelmű a kettejük közötti alá-fölérendeltségi viszony, a királyfi igyekszik elsimítani kettejük között ezt a társadalmi szakadékot. Ez mindjárt akkor látszik, amikor a dráma során először köszöntik egymást, s Horatio hű szolgaként hivatkozik magára, Hamlet azonban így felel: „Nem úgy: „barátom”: váltsunk ily nevet.”⁶³

Hasonló kapcsolat áll fenn Raszkolnyikov és Razumihin között is. Szintén az egyetemen közösen eltöltött idő adja barátságuk alapját, és Razumihin is Raszkolnyikov bizalmát élvez, bár már nem olyan mértékben, mint Horatio, hiszen Raszkolnyikov nem avatja be barátját eszméjébe, és hallgat a gyilkosságról is. Ha azonban eltekintünk a gyilkosságtól, láthatjuk, hogy ez a barátság nagyon sokban hasonlít a Hamlet-Horatio pároséhoz. Amint Hamlet megosztja Horatioval szándékait, tetteit, és rábízta történetének elmesélését, úgy Raszkolnyikov Razumihin kezébe helyezi anyja és húga sorsát, akikhez nagyon erős kötelékek fűzik.

Tehát mind Horatióra, mind Razumihinre komoly feladat hárul, s egyúttal gyakran képesek a két hőst visszarántani a mindennapok valóságába. Egyetlen hiányosságuk van csupán: bár mindketten tanult, intelligens figurák, nem érhetnek fel a Hamlet és Raszkolnyikov által képviselt szellemi magasságokig, ezáltal pedig hiába hűséges barátok, igazán sosem érthetik meg azt a belső viszályt, amelyen a két hős keresztül megy; küzdelmeikben nem válhatnak egyenrangú társakká.

2.3. Az anyák szerepe

Mind a *Hamlet*, mind a *Bűn és bűnhődés* cselekményében fontos szerephez jutnak a nők, s bár közülük nem mindegyik kifejezetten aktív szereplő, alaposabban elmélyedve a két szövegben láthatjuk, mekkora befolyással vannak a két hős sorsának alakulására. Raszkolnyikov vizsgálata esetében nem mehetünk el amellett, hogy a gyilkosság elkövetésének egyik súlyos indoka, anyja és húga nyomorúsága, és annak lehetősége, hogy Dunya gyakorlatilag eladja magát Luzsinnak, így hozva áldozatot családjáért. Raszkolnyikov ennek azonban a gondolatát sem bírja elviselni, így az addig inkább csak ábrándozásnak számító elmélkedés a gyilkosságról, hirtelen valóságos tette válik. Csakhogy ennek következménye az, hogy éppen a számára oly kedves emberektől vágja el magát, mint erről szó volt a korábbi fejezetekben.

⁶² A.C. Bradley: *Shakespeare tragikus jellemei*, Gond-Cura Alapítvány - Palatinus Kiadó, Budapest 2001. 146.o.

⁶³ W. Shakespeare: *Hamlet*, I. felvonás, 2. szín, ford.: Arany János

Azonban amellet sem mehetünk el, hogy bár Pulherija Alekszandrovna kétségtelenül rajongásig szereti a fiát, épp ezzel rak maga is terhet Raszkolnyikov vállára. Elképzel egy ideált, egy tökéletes, nagy dolgokra hivatott fiúgyermeket, és a végsőig ragaszkodik ehhez a felmagasztalt képhez. Csakhogy Raszkolnyikov valójában nagyon is távol áll ettől az ideáltól. Képtelen egyről a kettőre jutni, s ezzel ő maga is tisztában van. Épp ezért nem hajlandó elfogadni anyja és Dunya áldozatát, mert azt sosem tudná megtéríteni. Erre csupán a gyilkosság és a rablás adna lehetőséget, ami azonban elmélyíti, a szakadékot közte és nőrokonai között. Úgy vélem, Raszkolnyikov édesanyja iránti ingerlékenységének egyik oka éppen az, hogy az asszony érzélgőssége és rajongása fájdalmasan emlékezteti őt saját bukására. Két okból sem lehet őszinte anyjához. Egyrészt azzal elismerné a kudarcát, másrészt újabb, számára kedves személynek okozna szenvedést.

Hamlet történetében szintén fontos az anya alakja, bár az alaphelyzet eltérő. A királyné gyors házasságra lépése Claudius-szal, megvetést vált ki a királyfiból, sőt Belinszkij a drámáról szóló tanulmányában arra a megállapításra jut, hogy Ophelia szerelmének durva elutasítása is, ebből a megvetésből fakad.⁶⁴ Tény, hogy Hamlet undorral és elutasítón tekint anyja és nagybátyja nászára, ugyanakkor, míg utóbbit joggal gyűlöli, anyját megpróbálja kimenteni szégyenteljes helyzetéből. Ennek ékes példája a királyné szobájában lejátszódó jelenet, ahol a fiú bűnbánatra és erkölcsösebb életre igyekszik ösztönözni anyját, s fellépése ugyan szigorúnak tetszik, szeretetből cselekszik. Bradley tanulmányában rámutat arra, hogy bár királyné egyértelműen bűnös figura, aki az illónél jóval előbb ment férjhez ismét, azonban, ellentétben a királlyal, ő nem cselszövő. Valójában úgy tűnik, nem is látja át igazán mi történik, és az is kizárható, hogy tudott Hamlet apjának meggyilkolásáról.⁶⁵ Afelől sem lehetnek kétségeink, hogy nyilvánvalóan szereti a fiát, ahhoz azonban már nincsenek meg a képességei (sekélyes és nehéz észjárású, mint Bradley jellemzi), hogy kiálljon mellette, és megadja a számára szükséges támogatást. Hasonló hát a helyzet, mint Raszkolnyikov esetében. Az anya hiába szereti a fiát, ha ez a szeretet önmagában nem elegendő ahhoz, hogy a hőst megóvja a végzetes sorscsapásoktól.

Mindkét műre igaz továbbá, hogy Hamlet és Raszkolnyikov is titkolózni kényszerül saját anyja előtt, így a két cselekmény során egyiküknek sem adatik meg a tökéletesen őszinte

⁶⁴ Belinszkij: *Hamlet, Shakespeare drámája, Mocsalov Hamlet szerepében*, in.: *Esztétikai szemelvények*, Művelt Nép, Budapest, 1955 64. o.

⁶⁵ A.C. Bradley: *Shakespeare tragikus jellemei*, Gond-Cura Alapítvány - Palatinus Kiadó, Budapest 2001. 198-199. o.

pillanat átélése, de még szeretetüket is szigorral, ridegséggel, olykor kifejezett kegyetlenséggel leplezik.

2.4. Ophelia és Szonya

A női alakok elemzésekor nem mehetünk el Ophelia és Szonya alakja mellett, s ezzel együtt a szerelem kérdése mellett sem. Bár sem a *Hamlet*, sem a *Bűn és bűnhődés* nem nevezhető szerelmi történetnek, még jóindulattal sem, ez az érzelem, vagy annak hiánya mégis fontos szerepet kap a két műben.

Mindenekelőtt azonban állítsuk egymás mellé e két tragikus sorsú alakot, hogy lássuk, milyen sok közös vonást rejtenek. Az egyik legszembetűnőbb a *tisztaság*, melyet mindkettejük esetében megmételvez az őket körülvevő világ. Ophelia akarata – és jóhiszeműségének köszönhetően talán tudta ellenére is – bevonódik a Hamlet elleni cselszövésbe, Szonya pedig az őt és szeretteit körülvevő nyomor, a rájuk telepedő kilátástalanság okán kénytelen áruba bocsátani a testét. Mindezek azonban csak külsőségek, és lélekben Ophelia és Szonya is megőrzi a tisztaságát. Bár naiv teremtségek, legalábbis nem akarnak tudomást venni a világ kegyetlenségeiről, mindkettejüknek szembesülnie kell azzal, melynek következménye Ophelia esetében az örület, Szonya esetében pedig az a mély vallásosság, ami már-már határos a tébollyal.

Tanulmányában Bradley kitér arra, mennyire könnyű félreértelmezni, s ezáltal negatívan megítélni Ophelia figuráját. Tettei ugyanis, ha nem az ő szemszögéből szemléljük az eseményeket, visszatetszőnek tűnhetnek, mintha cinkos volna a Hamlet elleni ármánykodásban. Azonban nem szabad ennyire elhamarkodottan ítélnünk szegény lány felett, hiszen, ha az ő szemével figyeljük a cselekményt, látni fogjuk, hogy sokkal inkább a körülményeknek, ártatlan jóhiszeműségének áldozata. E tekintetben osztozom Bradley gondolataival, és magam is úgy vélem, Opheliát szeretve és megbocsátással kell kezelnünk. Az ő vágya annyi, hogy mindenkivel jót tegyen. Engedelmeskedik atyjának, szereti fivérét, és kész segíteni Hamleten is. Mint az a drámát olvasva is szembetűnik, s Bradley is felhívja rá a figyelmet, Ophelia abban a hiszemben van, hogy Hamlet tébolyát az ő iránta való szerelem okozta, s mivel ő maga tiszta jellem, és mindenkiről úgyszintén jóságot feltételez, tudtán kívül játszik az “összeesküvők” kezére.⁶⁶

⁶⁶ A.C. Bradley: *Shakespeare tragikus jellemei*, Gond-Cura Alapítvány - Palatinus Kiadó, Budapest 2001. 190-193. o.

Mindezek alapján úgy vélem, végzete egyértelmű. Apja halála, Hamlet elutasító viselkedése és elutazása, valamint bátyja távolléte, illetve a félelem, hogy fivére árthat Hamletnek, túl sok ennek a leánynak. Ophelia, akárcsak Hamlet, maga is szembesül az élet embertelen, romlott oldalával, s ez a teher olyasmi, amit elméje nem képes elviselni.

Szonya, szintén a körülmények áldozata, és környezetének kiszolgáltatottja, ő ráadásul teljesen tudatában van annak, milyen bűnös útra lépett, szeretteiért, s míg Raszkolnyikov a szemére nem veti, nem látja, vagy nem akarja belátni, mennyire kihasználják. Nem gondolom ugyanakkor, hogy Szonya sorsáért Katyerina Ivanovna rosszindulata lenne a felelős, legalábbis nem feltételezek róla rosszindulatot, sokkal inkább azt, hogy sem ő sem Marmeladov nem képes küzdeni a jobb sorsáért, így kézenfekvő az alázatos leány áldozatának elfogadása. Ennek oka, úgy vélem, egyfajta társadalmi helyzetükből fakadó apátia, ugyanakkor nyilvánvaló jellembeli gyengeség is. Meglehet, Szonya is hasonlóan tragikusan végezné, mint Ophelia, azonban furcsamód, épp Raszkolnyikov az, aki új mederbe tereli az életét.

Ezen a ponton elérkezzünk oda, hogy a szerelem kérdésével foglalkozzunk. Sem a *Hamlet*, sem a *Bűn és bűnhődés* esetében nem beszélhetünk romantikus érzelmekről, de általában is nehezen párosítjuk a két hőst a szerelem fogalmához, ez azonban nem jelenti azt, hogy a két mű mentes ezen érzésektől, csupán egészen más mélységekben jelenik meg, mint például a *Rómeó és Júliában*, vagy más nagy romantikus művekben. A Dosztojevszkij regényekben a szerelem „az ember tragikus útjának feltárulása, az emberi szabadság próbája”.⁶⁷

Hamlet és Ophelia szerelmének gátja a királyfit nyomasztó bosszú terve, illetve az ebből fakadó melankólia. Hamlet számára az idő nem alkalmas a szerelem megélésére, s az is elképzelhető, hogy Hamlet felismeri, Ophelia nem lehet társa a teher cipelésében. Mint arra a már többször hivatkozott Bradley féle tanulmány is kitér, Ophelia nem sorolható Shakespeare erőteljes nőalakjai közé. Ő nem Desdemona, Cordelia vagy Júlia, ha Hamlet társa lenne, a dráma jó eséllyel hasonlóan tragédiába torkollna.⁶⁸

S bár Hamlet elutasítása nem mentes a durvaságtól, a lány iránt mutatott viselkedése pedig egyenesen sértő, ezek feltehetően sokkal inkább a színjáték részei, mint őszinte érzések megnyilvánulása. Ahhoz, hogy jobban értsük Hamlet Opheliához való viszonyulását a sorok között kell olvasnunk. Fabiny Tibor a *Hamletről* szóló tanulmányában rámutat, hogy Hamlet tulajdonképpen félti a fogékony és védtelen Opheliát a „rothadó államgépezettől”. Erre utal akkor, amikor Poloniusnak a következőket mondja Opheliáról: „Ne engedje napon járni; a

⁶⁷ Nyikolaj Bergyajev: *Dosztojevszkij világszemlélete*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 140. o.

⁶⁸ A.C. Bradley: *Shakespeare tragikus jellemei*, Gond-Cura Alapítvány - Palatinus Kiadó, Budapest 2001. 190-193. o.

fogékonyság nagy áldás; de nehogy a leánya fogékony találjon lenni.”⁶⁹ Fabiny elemzésében a „Nap”, mint visszatérő motívum, itt negatív jelentéstöbbletet hordoz. A „Nap” életed az, de nem csak a jónak, hanem férgeknek, s ezáltal a rothadásnak betegségnek is.⁷⁰ Hamlet érzékeli, sőt tisztán látja a világ romlottságát, s mint azt látjuk, ő maga sem bír el vele. Opheliát, tehát még inkább védelmezni kell. Hamlet azonban ezúttal is kudarcot vall, hiszen a tragikus végzet elkerülhetetlenül eléri Opheliát is.

Más a helyzet Raszkolnyikov esetében. Szonya iránti ragaszkodásban én a Gondviselés általi sugalmazás lehetőségét látom. Kettejük kapcsolatának alapja az a tény, hogy csupán a másikban találhatnak megértő társra, csak egymás előtt vállalhatják fel bűneiket. Hamvas azt állítja, a vallomás a regény elengedhetetlen része.⁷¹ A megváltás – vagy szabadság – nem érhető el kizárólag az egyén, hanem csakis egy másik személy által, s erre épül Raszkolnyikov és Szonya között létrejött kötődés is. Raszkolnyikovnak rá kell jönnie, hogy az élet nem eszmék és okoskodás által válhat teljessé és értékessé, sőt legyenek azok kezdetben bármilyen nemesek, többnyire csak szenvedést, rombolást hoznak magukkal. Gondoljunk Ivan Karamazovra, akinek épp ez okozza tragikus sorsát. Ennek az ellenpólusaként szolgál Szonya, aki azáltal nemesül meg és válik különbbé sokaknál, hogy képes akár mindenét teljes szívből odaadni másoknak. A Raszkolnyikov és Szonya közötti szerelem magasztos, vallásos jellegű. Számukra megadatik az, ami Hamletnek és Opheliának nem, egymás által támadhatnak új életre.

Mint ahogy Raszkolnyikov csupán a mű utolsó bekezdéseiben ébred rá Szonya iránti szerelmére, úgy Hamlet, aki a drámában végig elutasító vagy épp megalázó módon bánik Opheliával, és soha egy monológban sem tér ki egy szóval sem a szerelemre, az erről való esetlegesen fájó és kényszerű lemondásra (ez az egyik oka annak, hogy olyan nehéz átlátni kettejük kapcsolatának valós természetét), a dráma végén, Ophelia sírjánál tesz vallomást: „Szerettem Opheliát; negyvenezer testvér szerelme, összefogva, nem ér az enyimmel.”⁷² Ez az idézet rész megerősíti azt a feltételezést, hogy Hamlet Opheliával szembeni nyers elutasító viselkedése csupán látszat.⁷³ Vajon nem ez az egyik legsúlyosabb pont, ahol Hamletnek rá kell ébrednie, mibe került halogatása, s még inkább, hogy meddig vezetett nagybátyja árulása?

Összességében úgy vélem, a beteljesült és beteljesületlen szerelmek fontos összetevői a két műnek, még ha nem is a cselekmény elsősorú előmozdítói, jelentőségük nem elhanyagolható.

⁶⁹ W. Shakespeare: *Hamlet*, II. felvonás, 2. szín (ford.: Arany János)

⁷⁰ Ifj. Fabiny Tibor: *A Hamlet mint a Látás Költészete*, in.: Diakónia, 1984/1, 132-141. o.

⁷¹ Hamvas Béla: *Regényelméleti Fragmentum* (in. Literatura 1985/1-2, 298. o.

⁷² W. Shakespeare: *Hamlet*, V. felvonás, 1. szín (ford.: Arany János)

⁷³ A.C. Bradley: *Shakespeare tragikus jellemei*, Gond-Cura Alapítvány - Palatinus Kiadó, Budapest 2001

Épp úgy, mint a felbukkanó nőalakok, legyenek azok anyák, testvérek vagy ép szerelmesek. Akár a *Bűn és bűnhődés*, akár a *Hamlet* tanulmányozzuk tehát, érdemes nagyobb figyelmet szentelnünk nekik.

2.5. Sors, szabadság, üdvtörténet

A két művet olvasva többször találkozhatunk jellemzően a keresztény gondolkodást idéző motívumokkal. A *Bűn és bűnhődés* esetében ezek sokszor nagyon egyértelműen jelen vannak a szövegben, hiszen Dosztojevszkij műveiben eleve gyakran kap hangsúlyt például az Istenhit, vagy ép Isten létének, nem létének problematikája. Shakespeare esetében más a helyzet. Míg a *Bűn és bűnhődés* viszonylag könnyedén tanulmányozhatjuk ilyen szempontból, a *Hamlet* általában nem szoktuk keresztény vagy egyáltalán vallásos műként emlegetni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy mentes lenne az ide vonatkozó utalásoktól, motívumoktól.

A *Bűn és bűnhődés*ben már a nevek is, mint Raszkolnyikov (neve az orosz „raszkol” szóból származik, valamint utal az egyházszakadás során a reformok ellen fellázadó raszkolnyikokra is), vagy Szonya (Sophia az isteni bölcsesség megtestesülése, s egyúttal az Istenanya előképe) erőteljes pravoszláv jelentést hordoznak. Számos tanulmány szerint Szonya és maga Raszkolnyikov is egyfajta „megváltó-figura”, de említhetném még az Új Szövetség beli *Lázár feltámasztása* történet jelentőségét, illetve a Raszkolnyikov és Lázár közötti párhuzamot is.

A *Hamlet* esetében szembetűnők a Wittenbergi Egyetemre történő utalások. Wittenberg a reformáció központja, 1517-ben Luther Márton ennek a városnak a templomára tűzte ki 95 pontból álló tételét, s nem melleleg teológiát tanított az egyetemen. Wittenberg tehát Hamlet számára olyan helyet jelölhet, ami tökéletes ellentéte az erkölcsi fertővel megmételyezett Dániának. Továbbá a színműben előkerülnek még olyan fogalmak, mint az üdvösség, purgatórium és pokol hármasa, s mint Fabiny Tibor is írja, Hamlet viselkedésében is fellelhetünk olyan megnyilvánulásokat, melyek a protestáns szellemiséget idézik. Ilyen jelenet az, amikor anyját bűnbánatra és megtérésre szólítja fel a szobájában tett látogatáskor.⁷⁴

E fent említett pravoszláv, illetve protestáns utalásokon túl mindkét műben érzékelhető egyfajta megfoghatatlan erő, láthatatlan szereplő, mely ott munkál a háttérben, és alakítja a hősök sorsát. Nyikolaj Bergyajev a következőt írja *Dosztojevszkij világszemlélete* című könyvében: „Dosztojevszkij számára egyetlen, mindent elemésztő rejtély létezett, egyetlen

⁷⁴ Ifj. Fabiny Tibor: *A Hamlet mint a Látás Költészete*, in.: Diakónia, 1984/1, 132-141. o.

téma, amelynek alkotó erejét szentelte. Ez a téma az ember és az ember sorsa.”⁷⁵ De szorosan idekapcsolódva Dosztojevszkij számára meghatározó a szabadság kérdése is. Itt azonban nem az ember öncélú szabadságáról van szó, ami végsősoron csak romlásba és pusztulásba taszítja az egyént, hanem a keresztényi, kizárólag Krisztus által elérhető szabadságról. Ahhoz viszont, hogy az ember idáig jusson, rögzös, szenvedésekkel teli út vezet, Dosztojevszkij felismerte ezt, és történeteiben sosem keltett hamis illúziókat. Hőseivel a legszélsőségesebb és viszontagságosabb utakat járhatja be, de az igazi szabadság megismeréséig nem juthatnak el mind. Raszkolnyikov számára elérkezik ez a pillanat. Ő is beleesik abba a hibába, mint a legtöbb ember, a szabadságot akként definiálja, hogy annak birtokában bármit megtehet. Áthághatja a törvényt, megölheti az uzsorásasszonyt, azért, hogy jobbra fordítsa életét, ugyanakkor nem számol a lelkiismerettel, vagy azzal, hogy a törvény áthágása, újabb és újabb bűnökbe; egyre mélyebb kútba hajszolja az embert, míg végül Szvidrigajlovvá korcsosul. Raszkolnyikovnak fel kell ismernie, hogy az igazi szabadság egészen máshol keresendő. Az ember akkor szabad, ha feltétel nélkül Isten kezébe helyezi az életét. Erre a felismerésre vezet rá Szonya, s ugyanakkor a benne munkáló, gyötrő lelkiismeret. Nem véletlenül olyan meghatározó motívum a *Lázár feltámasztása*, ahogy az sem, hogy Raszkolnyikov, miért ragaszkodik annyira a felolvasásához éppen Szonya által. Lázár feltámasztásának története az egyik legerősebb bizonyíték arra, mire képes az Istenemberbe vetett hit.⁷⁶ Úgy vélem, Raszkolnyikov számára valahol mélyen nem kérdés, hová kell eljutnia, ugyanakkor még hatalmában tartja a történelemi helyzet, a társadalom miatti sértettség, és az embert gyakran megkísértő önhittség. Az ő sorsa ugyanakkor nem lehet más, mint ennek a valódi szabadságnak az elérése. Efelé vezet minden történés és a regény minden más szereplője, még az olyanok is, mint Szvidrigajlov. És itt visszakanyarodnék Hamvas Béla egy fontos gondolatához, amit a *Bűn és bűnhődés* hősről írt. Eszerint Raszkolnyikov számára nem létezik más út, csak ez, a büntetés vállalásának útja, ami végsősoron az üdvösségbe vezet, ami tulajdonképpen maga az igazi szabadság. Raszkolnyikov olyan hős, aki meglátja a valóságot a torz realitás mögött, és harcol ellene, csupán az eszközei rosszak. Ebből pedig már egyértelműen következik, hogy nem cselekedhet másként csak úgy, hogy vállalja a bűneit.⁷⁷

De térjünk rá Hamletre. Bradley tanulmányában felhívja a figyelmet egy lényeges változásra, mely Hamletben megy végbe a darab ötödik felvonásában. Ezekben a jelenetekben számos olyan utalást, megszólalást olvashatunk, ami azt sugallja, Hamlet elfogadta a neki

⁷⁵ Nyikolaj Bergyajev: *Dosztojevszkij világszemlélete*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 45. o.

⁷⁶ Nyikolaj Bergyajev: *Dosztojevszkij világszemlélete*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 80. o.

⁷⁷ Hamvas Béla: *Regényelméleti Fragmentum*, in. *Literatura* 1985/1-2, 233-272 old.

rendelt sorsot. Az első négy felvonásban folytonos belső harcot vív, a dráma végére viszont mintha beletörődne a neki kijelölt útba.⁷⁸ Míg azonban Raszkolnyikov megtéréséről megbizonyosodhatunk, addig Hamletnél más a helyzet. Egyes megszólalásai arra engednek következtetni, hogy „Hamlet úgy érzi, hogy a Gondviselés kezében van.”⁷⁹ De nem sokkal később Bradley azzal folytatja, hogy ezek a megszólalások nem a Gondviselésbe vetett hitre utalnak, hanem épp ellenkezőleg. A dráma végén megjelenő Hamlet az önfeladás jeleit mutatja magán. És hogy nála mennyire kétséges a megtérés, azt jól mutatják Horatióhoz intézett utolsó szavai is, melyek nem egy megtért emberre vallanak. „Ó! meghalok, Horatio. Túlzajg az ádáz méreg lelkemen! Nem élhetem meg az új híreket; De íme, jóslok; Fortinbrasra száll az ország; övé haldokló szavam. Beszéld el ezt neki, s minden körülményt, mi okozá. A többi, néma csend.”⁸⁰

Bár Hamlet Istenhitét nem tudjuk megerősíteni, ahhoz már kevesebb kétség férhet, hogy a tragédiát áthatja valami nagyobb erőnek a jelenléte.

Mindezekből levonva a következtetést, megállapíthatjuk, hogy ez a keresztényi gondolatiság, mindkét műben megmutatkozik. S amire az emberrel kapcsolatban Shakespeare korát meghaladóan ráérezett a reneszánsz idején, azt Dosztojevszkij elmélyítette, világosabbá tette.

Itt a műértelmezések látszólagos ellentmondásokba ütköznek, amikor Hamlet és Raszkolnyikov motivációit vizsgálják. Sztjepanjan például úgy fogalmaz, hogy a két hős gyakorlatilag önmagáért cselekszik, és legfőbb mozgatójuk a hatalomra való törekvés.⁸¹ Hamvas ellenben úgy érvel, hogy ezek a hősök valóban felismerik az igazságot a megmértelyezett világban, s végeredményben az üdvösségükért vívnak harcot. Ez pedig azonos a krisztusi szabadsággal. Csakhogy Hamlet és főképp Raszkolnyikov, kezdetben másként definiálják a szabadságot. Raszkolnyikov áthágja a törvényt, az erkölcs határait, ez az út azonban csak pusztulásba visz. Hamlet is hasonló hibákba esik, ráadásul mindketten megkérdőjelezi a hit érvényességét, márpedig hit nélkül, nincs üdvösség. Ez tulajdonképpen összecseng a Sztjepanjan féle értelmezésekkel. Ő is úgy fogalmaz, hogy „mindketten elzárják maguk elől az Eget.”⁸²

⁷⁸ A.C. Bradley: *Shakespeare tragikus jellemei*, Gond-Cura Alapítvány - Palatinus Kiadó, Budapest 2001. 170-173. o.

⁷⁹ U.o.

⁸⁰ W. Shakespeare: *Hamlet*, V. felv. 2. sz. ford.: Arany János

⁸¹ Karen Sztjepanjan: *Shakespeare, Bahtyin és Dosztojevszkij: hősök és szerzők a kitágított valóságban*, MMA Kiadó, Budapest, 2022. 44. o.

⁸² Karen Sztjepanjan: *Shakespeare, Bahtyin és Dosztojevszkij: hősök és szerzők a kitágított valóságban*, MMA Kiadó, Budapest, 2022. 44. o

De Hamlet és Raszkolnyikov még nem Szvidrigajlovok vagy Ivan Karamazovok; számukra még idejében megadatik a felismerés, hogy rossz úton járnak. Erre ébred rá Raszkolnyikov Szonya által, és úgy vélem, ez Hamlet késlekedésének is egyik fő oka is. Hiszen, ha végrehajtja a bosszút, ő maga sem lesz különb, mint nagybátyja.

S bár ez a gondolat a *Hamlet*ben még nem mutatkozik meg olyan nyilvánvalóan, a *Bűn és bűnhődés*ben erőteljesen jelen van, miszerint az egyén sosem válthatja meg önmagát, mindig csak egy másik személy és a hit által.

3. Befejezés, a dolgozat eredményei

Dolgozatom megírásának kezdetekor, azt a célt tűztem ki, hogy a kutatásaim során átfogó és mélyreható képet festhetek e két hősről. Az idáig vezető út rendkívül tanulságos volt, és egy idő után már túlmutatott azon a törekvésemen, hogy csupán jobban meg akarjam ismerni Hamlet és Raszkolnyikov alakjának összetevőit, tetteik motívumait és világszemléletüket.

Az elemzés során vizsgált közös motívumok – még ha olykor eltérő módon és minőségben működtek is, valamint a két hős sorsa közötti párhuzamok elemzése, megerősített abban, hogy még ha Dosztojevszkij közvetlen szándéka nem is Hamlet továbbgondolása volt, amikor megalkotta Raszkolnyikovot, Shakespeare hősének hatása egyértelműen érződik rajta. Ennek nyilván oka, hogy Dosztojevszkijre milyen jelentős benyomást gyakorolt Shakespeare munkássága, ám úgy vélem, ennél is többről van szó. Amit Shakespeare elkezdett, Dosztojevszkij bő kétszáz évvel később tovább mélyített. Hamlet és Raszkolnyikov tulajdonképpen egy irodalomtörténeti evolúció részei, s egyúttal olyan figurák, akik egyszerre reflektálnak koruk, de az emberiség egyetemes problémáira is. Történetük középpontjában az egyén és a – politikai hatalom által diktált vagy a társadalmi konformizmus által szentesített – realitás küzdelme áll: ezt a realitást egyik hős sem tudja valóságként elfogadni. A szembeszegülés elmagányosodáshoz és elszigetelődéshez vezet. Lázadásukban azonban mindketten a véletlennel, a kiszámíthatatlannal, a kikalkulálhatatlannal kerülnek szembe – nem annyira irányítói, mint inkább elszenvedői az eseményeknek, s amikor tettekre szánják el magukat, azok legtöbbször balul sülnek el (ld. pl. Lizavéta és Polonius megölését). Ez az a szituáció, amelyet Kundera úgy fogalmazott meg, hogy „a hős és tettei között rés tátong. (...) Az ember tulajdon arcát akarja feltárni a cselekvéssel, de a kép nem hasonlít rá. A regény egyik nagy felfedezése a cselekvés paradox jellege.”⁸³ A két hős ezért az *önanalízis és az*

⁸³ Milan Kundera: *A regény művészete*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2018. 32. o.

önértelmezés útjára lép, meglátásom szerint leginkább ez a képesség köti őket össze. Alakjukat ezért nem elsősorban a jellem vagy a psziché problémája felől érdemes megközelíteni. Éppen emiatt lehetnek a XIX. század végi XX. századi irodalomban, Csehov, Joyce vagy épp Kafka műveiben kibontakozó későmodern szubjektivitás előképei. Az elemzés során nem csupán a közös szituációt vizsgáltuk, hanem a két mű felépítésének, a – hamvasi értelemben vett – személylévélés történetének és a „vallomásszituáció” létrejöttének motívumait és összetevőit is.

Irodalomjegyzék:

- Bahtyin, Mihail: Dosztojevszkij poétikájának problémái, Gond-Cura/Osiris, Budapest, 2001
- Bradley, A. C.: *Shakespeare tragikus jellemei*, Gond-Cura Alapítvány - Palatinus Kiadó, Budapest 2001
- Belinszkij, Visszarion: *Esztétikai szemelvények*, Művelt Nép, Budapest, 1955
- Bergyajev, Nyikolaj: *Dosztojevszkij világszemlélete*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993
- Berry, Philippa: *Hamlet füle*, in.: Shakespeare olvasatok a strukturalizmus után, szerk. Gárdos Bálint, Kállay Géza, Vincze Bálint, Elte Eötvös Kiadó, 2013. 177-189. o.
- Bókay Antal: *Hamlet pszichoanalízisben*, in.: Thalassa, (14) 2003 2-3: 3-36
- Dosztojevszkij, F.M: *Bűn és bűnhődés* (ford.: Görög Imre, G. Beke Margit)
- Fabiny Tibor, ifj.: *A Hamlet mint a Látás Költészete*, (in.: Diakónia, 1984/1) (132-141. old.)
- Hamvas Béla: *Regényelméleti Fragmentum* (in. Literatura 1985/1-2, 233-272 old.)
- Király Gyula: *Dosztojevszkij és az orosz próza*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- Króó Katalin: *Raszkolnyikov gyilkosságának szemantikai minősítéséről a bűn és bűnhődésben*,
<http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Szlavisztika/78Kro%F3/aaz2/y521.pdf>
- Kundera, Milan: *A regény művészete*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2018.
- Левин Ю.Д.: *Шекспир и русская литература 19 века*. Москва, Наука, 1988.
- Movsesian, Arpi: *The Poetics od Schism: Dostoevsky Translates Hamlet*,
<https://pdfs.semanticscholar.org/9415/3ca8a9c2ecee75fd09c985dfb01b4dea6602.pdf>
- Shakespeare, W.: *Hamlet* (ford.: Arany János)
- Sztyepanjan, Karen: *Shakespeare, Bahtyin és Dosztojevszkij: hősök és szerzők a kitágított valóságban*, MMA Kiadó, Budapest,
- Sesztov, Lev: *Dosztojevszkij és Nietzsche*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991
- Tolsztoj, Lev: *William Shakespeare* (ford.: Schöner Dezső), Palatinus Kiadó, Budapest, 1998
- Turgenyev: *Visszaemlékezések, levelek*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1963.
- Vigotszkij, Lev: *Művészetpszichológia*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.
- Захаров, В., Луков, Вл. А.: *Русский шекспиризм*. Филология, Московский гуманитарный университет